

UDC: 1 (091).; 159.9.; 297.

LBC: 86.38; 87.2; 87.3; 87.2

MJ № 377

 10.33864/2617-751X.2025.v8.i7.421-435

A CRITICAL EXAMINATION OF HASSAN HANAFI'S THEORY ON RESURRECTION

Seyedeh Somayeh Sediqi*

Abstract. The concept of resurrection is one of the fundamental pillars of religious faith and a key distinction between theocentric and anthropocentric theology. This study, using an analytical- critical method, examines Hassan Hanafi's view of resurrection. The Egyptian thinker sought to shift the concept of resurrection from the metaphysical realm to the social and historical domain. In his intellectual project *From Creed to Revolution (Min al-'Aqīdah ilā al-Thawrah)*, Hanafi interprets resurrection not as the return of humans to another world but as the realization of divine values in human history. Although this view highlights the social function of religion, it faces epistemological and philosophical challenges within Islamic theology and conflicts with Qur'anic foundations. The Qur'an presents resurrection as a real and trans-temporal event involving both body and soul. Limiting it to social and historical effects weakens religion's moral motivation and restricts the realization of divine justice. Resurrection, therefore, has two essential dimensions: transcendental-eschatological and moral- social. Reducing it to the latter neglects the metaphysical aspect of revelation. While Hanafi's effort to restore faith to social life is significant, his interpretation cannot replace the Qur'anic doctrine. A critical re-reading of his thought may lead to a more integrated understanding of faith, action, and the afterlife in contemporary Islamic theology.

Keywords: Islamic discourse, resurrection, barzakh (intermediate life), Day of Judgment, divine justice, Hassan Hanafi

* Ph.D in Islamic Theology, Al-Mustafa International University; Afghanistan

E-mail: somayesediqi@yahoo.com

<https://orcid.org/0009-0003-5563-3358>

To cite this article: Sediqi, S. S. [2025]. A CRITICAL EXAMINATION OF HASSAN HANAFI'S THEORY ON RESURRECTION. "Metafizika" journal, 8(7), pp.421-435.

<https://doi.org/10.33864/2617-751X.2025.v8.i7.421-435>

Article history:

Received: 21.07.2025

Accepted: 25.08.2025

Published: 03.11.2025

Copyright: © 2025 by AcademyGate Publishing. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the CC BY-NC 4.0. For details on this license, please visit

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.

УДК: 1 (091).; 159.9.; 297.

ББК: 86.38; 87.2; 87.3; 87.2

МЖ № 377

 10.33864/2617-751X.2025.v8.i7.421-435

КРИТИЧЕСКИЙ ОБЗОР ТЕОРИИ ХАСАНА ХАНАФИ О ВОСКРЕШЕНИИ

Сейида Сумайя Сиддики*

Абстракт. Проблема воскрешения является одним из фундаментальных столпов религиозной веры и осью различия между теоцентрической и антропоцентрической теологией. Настоящее исследование аналитико-критическим методом рассматривает взгляд Ханафи на воскрешение. Ханафи, египетский мыслитель, стремился перенести понятие воскрешения из метафизической сферы в социально-историческую плоскость. В рамках своего интеллектуального проекта «От акиды к революции» он трактует воскрешение не как возвращение человека в иной мир, а как осуществление Божественных ценностей в контексте человеческой истории. Хотя такая интерпретация имеет значение с точки зрения социальной функции религии, она сталкивается с многочисленными гносеологическими и философскими проблемами с точки зрения исламской теологии и также расходится с кораническими основами. Воскрешение имеет два основных аспекта: сверхисторический и загробный, а также нравственно-социальный; сведение его только к социальным и историческим последствиям ограничивает возможность полного осуществления Божественной справедливости и формирования нравственных мотивов. В итоге, хотя Ханафи сделал значительный шаг к возвращению веры в сферу социальной практики, его трактовка воскрешения не может быть принята как полноценная альтернатива кораническому учению о воскрешении. Критическое переосмысление его идеи может открыть путь к более целостному объяснению связи между верой, деянием и загробной жизнью в современной исламской теологии.

Ключевые слова: исламская каламистика, воскрешение, барзах, судный день, Божественная справедливость, Хасан Ханафи

* Доктор философии по исламской теологии,
Международный Университет имени аль-Мустафы; Афганистан
E-mail: somayesediqi@yahoo.com
<https://orcid.org/0009-0003-5563-3358>

Цитировать статью: Сиддики, С. С. [2025]. КРИТИЧЕСКИЙ ОБЗОР ТЕОРИИ ХАСАНА ХАНАФИ О ВОСКРЕШЕНИИ. Журнал «Metafizika», 8(7), с.421-435.
<https://doi.org/10.33864/2617-751X.2025.v8.i7.421-435>

История статьи:

Статья поступила в редакцию: 21.07.2025

Отправлена на доработку: 25.08.2025

Принята для печати: 03.11.2025

UOT: 1 (091).; 159.9.; 297.

KBT: 86.38; 87.2; 87.3; 87.2

MJ № 377

 10.33864/2617-751X.2025.v8.i7.421-435

HƏSƏN HƏNƏFİNİN QİYAMƏT HAQQINDA (MƏAD) NƏZƏRİYYƏSİNİN TƏNQİDİ ARAŞDIRILMASI

Seyidə Süməyyə Siddiqi*

Abstrakt. Məad məsələsi dini imanın ən əsas sütunlarından biri və ilahi teologiya ilə insanmərkəzçi yanaşma arasındakı fərqlin əsas mehvəridir. Bu tədqiqat analitik-tənqidi üsulla Hənəfinin məad haqqında baxışını araşdırmışdır. Misirli mütəfəkkir Hənəfi məad anlayışını metafizik sahədən ictimai və tarixi müstəviyə keçirməyə çalışmışdır. O, "əl-əqidədən inqilaba doğru" adlı fikri layihəsi çərçivəsində məadı insanın başqa aləmə qayıdışı kimi deyil, ilahi dəyərlərin bəşər tarixində gerçəkləşməsi kimi təfsir edir. Bu təfsir dinin sosial funksiyası baxımından diqqətəlayiq olsa da, İslam ilahiyyatı baxımından çoxsaylı idraki və fəlsəfi çətinliklərlə üzləşir və Qurani əsaslarla da uyğunluq təşkil etmir. Məad iki əsas ölçüyə malikdir: tarixdənkənar və axirət boyutu, eləcə də əxlaqi və sosial boyut; onu yalnız sosial və tarixi təsirlərə endirmək ilahi ədalətin tam şəkildə həyata keçməsi və əxlaqi motivasiya imkanını məhdudlaşdırır. Nəticədə, hərçənd Hənəfi imanı sosial fəaliyyət müstəvisinə qaytarmaq məqsədi ilə mühüm addım atmışdır, lakin onun məad təfsiri Qurani məad təliminə tam alternativ kimi qəbul edilə bilməz. Onun fikirlərinin tənqidi şəkildə yenidən oxunması müasir İslam ilahiyyatında iman, əməl və axirət arasındakı əlaqənin daha hərtərəfli izahına yol açə bilər.

Açar sözlər: İslam kəlamı, məad, bərzəx, qiyamət, ilahi ədalət, Həsən Hənəfi

* İslam İlahiyyatı (Kəlam elmi) üzrə fəlsəfə doktoru, Beynəlxalq əl-Mustafa Universiteti; Əfqanıstan

E-mail: somayesediqi@yahoo.com

<https://orcid.org/0009-0003-5563-3358>

Məqaləyə istinad: Siddiqi, S.S. [2025]. HƏSƏN HƏNƏFİNİN QİYAMƏT HAQQINDA (MƏAD) NƏZƏRİYYƏSİNİN TƏNQİDİ ARAŞDIRILMASI. *"Metafizika" jurnalı*, 8(7), səh.421-435.

<https://doi.org/10.33864/2617-751X.2025.v8.i7.421-435>

Məqalənin tarixçəsi:

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 21.07.2025

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 25.08.2025

Çapa qəbul edilmişdir: 03.11.2025

Copyright: © 2025 by AcademyGate Publishing. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the CC BY-NC 4.0. For details on this license, please visit

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.

UDC: 1 (091).; 159.9.; 297.

LBC: 86.38; 87.2; 87.3; 87.2

MJ № 377

doi 10.33864/2617-751X.2024.v8.i7.421-451

بررسی انتقادی نظریه حسن حنفی در باب معاد

سیده سمیه صدیقی*

چکیده

مسئله معاد یکی از بنیادیترین ارکان ایمان دینی و محور تمایز میان الهیات الهی و انسان محور است. پژوهش حاضر با روش تحلیلی - انتقادی، دیدگاه حنفی در مورد معاد را بررسی کرده است. حنفی، متفکر مصری کوشیده است تا مفهوم معاد را از ساحت ماوراءالطبیعی به عرصه اجتماعی و تاریخی منتقل کند. او در چارچوب پروژه فکری خود با عنوان من العقيدة إلى الثورة، معاد را نه بعنوان بازگشت انسان به جهان دیگر، بلکه تحقق ارزشهای الهی در بستر تاریخ بشر تفسیر میکند. این تفسیر هرچند از منظر کارکرد اجتماعی دین قابل توجه است، اما از دیدگاه الهیات اسلامی با چالشهای معرفتی و فلسفی متعددی روبه‌روست و با مبانی قرآنی نیز مغایرت دارد. معاد دارای دو بُعد اساسی است: بُعد فراتاریخی و اخروی، و بُعد اخلاقی و اجتماعی؛ فروکاستن آن به آثار اجتماعی و تاریخی، امکان تحقق کامل عدالت الهی و انگیزه سازی اخلاقی را محدود می‌کند. در نتیجه، هرچند حنفی با هدف بازگرداندن ایمان به عرصه عمل اجتماعی گام بلندی برداشته است، اما تفسیر او از معاد نمیتواند به‌عنوان بدیلی کامل برای آموزه قرآنی معاد پذیرفته شود. بازخوانی نقادانه اندیشه او میتواند راهی برای تبیین جامع‌تر پیوند میان ایمان، عمل و آخرت در الهیات معاصر اسلامی فراهم سازد.

کلیدواژه: کلام اسلامی، معاد، برزخ، قیامت، عدالت الهی، حسن حنفی

* دکتری کلام اسلامی

جامعة المصطفی (ص) العالمية؛

پست الکترونیکی: somayesediqi@yahoo.com

<https://orcid.org/0009-0003-5563-3358>

ارجاع به مقاله: صدیقی، س.س. [2025]. بررسی انتقادی نظریه حسن حنفی در باب معاد. مجله متافیزیکا، 8 (7)، ص. 421-451

<https://doi.org/10.33864/2617-751X.2025.v8.i7.421-435>

تاریخچه مقاله:

تاریخ دریافت: 21.07.2025

تاریخ بازنگری: 25.08.2025

تاریخ پذیرش: 03.11.2025

Copyright: © 2025 by AcademyGate Publishing. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the CC BY-NC 4.0. For details on this license, please visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.

1. مقدمه

معاد یکی از مباحث بنیادین در نظام‌های کلامی و فلسفی اسلام است که نقش اساسی در شکل‌دهی به باورها، اخلاق و رفتارهای فردی و اجتماعی مؤمنان دارد. اهمیت معاد از این جهت است که هم به تبیین سرنوشت انسان پس از مرگ می‌پردازد و هم چارچوب ارزش‌ها و مسئولیت‌های اخلاقی را در این جهان مشخص می‌کند. در طول تاریخ، متفکران اسلامی دیدگاه‌های گوناگونی درباره ماهیت، ضرورت و پیامدهای معاد ارائه کرده‌اند که هر یک، بازتاب دهنده نگرش‌های کلامی، فلسفی و اجتماعی زمان خود بوده است. در میان اندیشمندان معاصر جهان عرب، حسن حنفی به عنوان یکی از مهمترین نمایندگان نو اندیشی اسلامی مطرح است. بررسی دیدگاه او در باب معاد ضرورت دارد، زیرا حنفی تلاش می‌کند تا مفاهیم سنتی و متافیزیکی کلام اسلامی را در پرتو نیازها و مسائل اجتماعی - تاریخی معاصر بازخوانی و بازتعریف کند. این بازخوانی، ضمن حفظ ریشه‌های سنتی، امکان نقد و بازنگری در فهم معاد را فراهم می‌آورد و به ایجاد پیوندی میان مفاهیم دینی و واقعیت‌های اجتماعی معاصر کمک می‌کند.

پژوهش‌های انجام‌شده درباره معاد در منابع فارسی و عربی عمدتاً به بررسی دیدگاه‌های کلاسیک کلامی پرداخته‌اند و مطالعات اندکی به بازخوانی معاد از منظر نواندیشان عرب معاصر، به‌ویژه حسن حنفی، اختصاص یافته است. این مقاله در صدد است تا این خلأ را پر کرده و دیدگاه حنفی را به صورت تحلیلی و انتقادی مورد بررسی قرار دهد. پرسش‌های اصلی پژوهش عبارت‌اند از: حسن حنفی معاد را چگونه تفسیر می‌کند؟ این تفسیر چه نسبتی با سنت کلام اسلامی دارد؟ فرضیه پژوهش این است که در اندیشه حنفی، معاد از یک مفهوم صرفاً متافیزیکی به مفهومی اجتماعی - تاریخی تبدیل می‌شود و در این فرایند، اهمیت عملکرد و مسئولیت اجتماعی انسان در جهان حاضر برجسته می‌گردد.

روش تحقیق مقاله، تحلیلی - توصیفی است و بر تحلیل محتوای آثار اصلی حنفی و منابع تفسیری، فلسفی و کلامی معتبر استوار است تا ضمن روشن سازی دیدگاه او، امکان نقد و بازخوانی معاصر آن فراهم آید.

2. زمینه فکری و معرفتی حسن حنفی

اندیشه حسن حنفی در بستری از تحولات فکری، سیاسی و اجتماعی قرن بیستم شکل گرفت؛ قرن‌ی که مسلمانان با چالش‌های هویتی، عقب ماندگی تمدنی و سلطه فرهنگی غرب رو به رو بودند. در این میان، حنفی کوشید با تکیه بر فلسفه و هرمنوتیک، راهی برای بازخوانی انتقادی میراث اسلامی و پیوند آن با نیازهای انسان معاصر بیابد. در ادامه، برای شناخت بهتر این رویکرد، می‌توان زندگی علمی و پروژه فکری او را بررسی کرد.

1.2. زندگی علمی و تحصیلی

دکتر حسن حنفی، متفکر مصری، در سال ۱۹۳۵ در قاهره متولد شد و در دوران دانش‌آموزی با تفکر و فعالیت‌های اخوان المسلمین آشنا شد و در سال ۱۹۵۲ به طور رسمی به این سازمان پیوست. او در دانشگاه قاهره (۱۹۵۶-۱۹۵۲م) فعالانه در جنبش اخوان شرکت داشت، اما گرایش او به فلسفه و پدیدارشناسی موجب فاصله گرفتن از اخوان شد، هرچند اندیشه‌های این گروه بر او تأثیرگذار بود. [سنگدهی، 1392، ص 19] حنفی پس از اخذ لیسانس فلسفه از دانشگاه قاهره در سال ۱۹۵۶م، برای ادامه تحصیل به دانشگاه سوربن فرانسه رفت و در سال ۱۹۶۶م دکترای فلسفه خود را دریافت کرد. وی تجربه تدریس به عنوان استاد مدعو در دانشگاه‌های بین‌المللی از جمله ویلادلفیا، فاس، تولوز و برمن و همچنین همکاری با دانشگاه سازمان ملل متحد را دارد [بسام، 2016، ج 2، ص 110].

رویکرد فلسفی و مطالعات دینی حنفی تا حد زیادی تحت تأثیر کلاس‌های پل ریکور در هرمنوتیک و پدیدارشناسی هوسرل، ژان گیتون و لویی ماسینیون قرار گرفته است. او از ژان گیتون آموخت که تأمل در امر واقع و محسوس، به جای پرداختن به انتزاعیات، اهمیت دارد و تلاش برای جمع بین

دیدگاه های فلسفی و مذهبی مختلف را از او فراگرفت. همچنین توصیه های ماسینیون در انتخاب موضوع رساله دکتری او و استفاده از روش پدیدار شناسی در مطالعه پدیدارهای دینی و تحلیل میراث دینی تأثیر عمیقی داشته است [توسلی، بی‌تا] در مجموع، زمینه فکری و معرفتی حنفی ترکیبی از فلسفه، هرمنوتیک، پدیدارشناسی و جامعه‌شناسی دین است که در تحلیل متون دینی و کلامی و بازخوانی میراث اسلامی به کار گرفته شده است.

2.2. پروژه فکری «التراث و التجدید»؛ از بازسازی سنت تا انقلابی کردن الهیات

حسن حنفی در مواجهه با پرسش عقب ماندگی جوامع اسلامی نسبت به تمدن غرب، بر این باور است که این عقب ماندگی تنها در ابعاد علمی و تکنولوژیک نیست، بلکه جنبه های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی نیز مؤثرند. وی جریان چپ اسلامی خود را در ادامه مسیر سید جمال‌الدین و مجله عروۃ الوثقی می‌داند و تلاش می‌کند گفتمان انقلاب در مبانی بینش اسلامی را در سه محور پژوهشی تئوریزه کند:

1-نسبت مسلمان معاصر با میراث دینی و فرهنگی گذشته.
2-بایسته‌های مسلمان در مواجهه با امر واقع و مفاهیم نوپدید، مانند دموکراسی، آزادی، جامعه مدنی و عدالت اجتماعی.

3-تحلیل تمدن غرب و راهکارهای مواجهه با آن، با تأکید بر علم «استغراب» یا غرب‌شناسی.
در پروژه «تراث و تجدید»، حنفی محور اول را با بازسازی هفت حوزه میراث دینی - فلسفی، از جمله کلام، فلسفه، عرفان، اصول فقه، علوم نقلی و علوم انسانی تعریف می‌کند. محور دوم به فهم غرب و خودآگاهی اروپایی اختصاص دارد و محور سوم با تمرکز بر واقعیت اجتماعی و چهار رویکرد مواجهه با وضعیت موجود، به نظریه‌پردازی درباره زندگی اجتماعی معاصر می‌پردازد.
حنفی معتقد است علوم اسلامی باید به «علوم انسانی» و سپس به «ایدئولوژی» تبدیل شوند تا پاسخگوی مسائل امروز باشند. او فقه و اصول فقه را به روش‌شناسی و سیاست و حقوق، حدیث را به نقد تاریخی، عرفان را به روان‌شناسی و اخلاق تبدیل می‌کند. هدف این فرآیند، استمرار میراث اسلامی و بازخوانی آن به گونه‌ای است که هم کاربردی باشد و هم هویت اسلامی حفظ شود، بدون احساس نقص در برابر غرب و با تأکید بر نقد انتقادی فرهنگ‌های دیگر.

2.3. جایگاه معاد در منظومه حنفی «از عقیده تا انقلاب» [من العقیده إلى الثورة]

در منظومه فکری حنفی، معاد فراتر از مفهوم متافیزیکی است و به عنوان محور اجتماعی - تاریخی و انگیزاننده تحول در زندگی مسلمان معاصر عمل می‌کند. این باور، هم پایه بازسازی میراث دینی و هم محرک مسئولیت اجتماعی و تاریخی انسان است و زمینه‌ساز حرکت به سوی عدالت اجتماعی، آزادی و اصلاحات ساختاری در جامعه اسلامی محسوب می‌شود. به این ترتیب، معاد در پروژه «از عقیده تا انقلاب» هم اعتقادی و کلامی و هم عملی و اجتماعی است و پیوند میان ایمان و تحول جامعه را برقرار می‌کند.

3. مفهوم و جایگاه معاد در نظام کلامی اسلامی

واژه معاد در لغت به معانی بازگشتن، مکان بازگشتن و زمان بازگشتن آمده است. [اصفهانی، 1412، ماده وعد] و در اصطلاح متکلمان در دو معنای عام و خاص به کار میرود: معنای عام آن شامل همه مباحث مربوط به عالم پس از مرگ میشود و معنای خاص آن در خصوص قیامت و آخرت است. [ربانی گلپایگانی، 1387، ج 2، ص 204] معاد در نگاه آنها، بازگشت روح به جسم در قیامت و زنده شدن دوباره انسان جهت رسیدگی به اعمال او است تا نیکوکاران به بهشت و نعمت های جاودانی و بدکاران به کیفر و عذاب اعمال خود برسند. [فیاض لاهیجی، 1383: 595؛ مجلسی، بی‌تا، ج 2: 369؛ خاتمی، 1370، ج 1: 204] سعدالدین تفتازانی، از متکلمان اهل سنت، برای معاد چهار معنا بیان کرده است: بازگشت به وجود پس از فنا، جمع شدن اجزای بدن پس از پراکندگی آنها، بازگشت به حیات پس از مرگ و بازگشت روح به بدن بعد از جدایی آنها. [تفتازانی، 1409، ج 5: 82].

چنانکه گفته شده، در پذیرش اصل معاد اختلافی میان مسلمانان وجود ندارد؛ اما درباره حقیقت معاد و چگونگی تحقق آن اختلاف نظر وجود دارد که منشأ این اختلاف، تفاوت دیدگاهها در مورد حقیقت انسان است. [فیاض لاهیجی، 1383: 621] اعتقاد به معاد و زنده شدن انسان در عالم آخرت، یکی از اصول اعتقادی [سبحانی، 1413، ج 4: 158] و از اصلی ترین باورهای همه ادیان آسمانی دانسته شده است. [مصباح یزدی، 138: 363] در نگاه عالمان شیعه، پس از اصل توحید، معاد مهم ترین اصلی است که انبیای الهی، مردم را به ایمان به آن دعوت کرده اند و ایمان به معاد و زندگی اخروی شرط مسلمانی دانسته شده و منکر آن، خارج از زمره مسلمانان معرفی شده است. [مطهری، 1390، ج 2: 507؛ سبحانی، 1387: 15]

4. تفسیر حسن حنفی از معاد و امور مربوط به آن

حنفی، معاد را با عنوان «آینده انسانی» [مستقبل الانسانیة] یاد می‌کند و بر این باور است که این موضوع می‌تواند هم به عنوان اصلی مستقل تلقی شود و هم به عنوان زیرمجموعه ای از اصول دیگر. وی تصریح می‌کند که اگر معاد را اصلی مستقل بدانیم، همان اصل «وعد و وعید» خواهد بود؛ اما در صورتی که آن را تابع اصلی دیگر بدانیم، اولویت با تبعیت از اصل نبوت است، گرچه می‌توان آن را تابع اصول دیگری مانند توحید یا حسن و قبح عقلی نیز دانست. حنفی قائل به «تاریخ عام» است؛ تاریخی که دارای دو سر و دو جهت می‌باشد: یک سوی آن نبوت است که به گذشته انسان و سیر آگاهی تاریخی او از حیث تطور و تکامل مربوط می‌شود، و سوی دیگر آن، آینده انسانی است که بیانگر نتایج اعمال مستقل، آزاد و عاقلانه انسان است؛ اموری که هنوز تحقق نیافته اند اما در مسیر تحقق قرار دارند. وی برای نبوت دو معنا قائل است: نخست، تحقق نبوت در مقام نظر که توسط پیامبران در گذشته تحقق یافته است؛ و دوم، تحقق نبوت در مقام عمل که در آینده و به دست شهدا محقق می‌شود. از این رو، تاریخ از نظر او امری پیوسته و متصل از گذشته تا آینده است. بر همین اساس، آینده انسانی یا همان معاد، امری جدا و مستقل از گذشته انسانی یعنی نبوت نیست؛ بلکه از آنجا که معاد جزئی از نبوت به شمار می‌آید، از مقوله سمعیات محسوب می‌شود، زیرا نبوت خود از سمعیات است. [حنفی، 1988، ج 4: 283-286]

حنفی موضوع معاد را شامل دو بخش می‌داند: نخست، «قانون استحقاق» که ناظر به اصل و قاعده کلی جزا و پاداش است؛ و دوم، «فرآیند محاسبه» که به معنای اجرای آن قانون می‌باشد. تمام مباحث مرتبط با معاد جسمانی یا روحانی، حیات قبر، نشانه های قیامت، میزان، نامه اعمال، صراط و مانند آن، در این بخش دوم جای می‌گیرند. در ادامه به تفسیر حنفی از برخی موضوعات در این زمینه اشاره می‌شود؛

1.4. قانون استحقاق

چنان‌که پیش‌تر بیان شد، حنفی بخش نخست معاد را «قانون استحقاق» می‌داند. او ابتدا افعالی را که تحت این قانون قرار می‌گیرند، با عنوان «افعال استحقاق» تعریف می‌کند: «افعال استحقاق، افعال هر فرد آزاد، عاقل و مسئول است؛ در نتیجه، افعال کودکان، دیوانگان و افراد در خواب، افعال استحقاق محسوب نمی‌شوند». [حنفی، 1988، ج 4: 288] حنفی، برای تحقق افعال استحقاق، شروطی را بر می‌شمارد که عبارت اند از: بلوغ، کمال عقل، قصد و نیت، اصرار و عزم راسخ، و رسیدن دعوت الهی به فرد. در صورت تحقق این شرایط، انسان مکلف می‌شود و افعال او در دایره افعال استحقاق قرار می‌گیرد. او همچنین برای استحقاق دو مرتبه قائل است:

1. مرتبه نخست، مدح و ذم اجتماعی است؛ یعنی داوری مردم درباره رفتار فرد.
2. مرتبه دوم، استحقاق نزد خداوند است که به معنای دریافت ثواب یا عقاب اخروی می‌باشد. [حنفی، 1988، ج 4: 301]

در تعریف حنفی، قانون استحقاق به معنای «ثواب دادن به فرد مطیع و عقاب کردن فرد گناهکار» است. [حنفی، 1988، ج 4: 304] او بر وجود رابطه ای ضروری و علی و معلولی میان فعل و نتیجه

آن تأکید می‌کند و معتقد است همان گونه که معلول از جنس علت خود است، نتایج اعمال نیز از جنس خود اعمال اند. بنابراین، ثواب نتیجه طبیعی طاعت و عقاب نتیجه طبیعی معصیت است؛ همان گونه که سوزاندگی از آثار طبیعی آتش است. نتایج افعال، به زعم او، گاه در دنیا و گاه در آینده (پس از مرگ) ظهور می‌یابند.

حنفی قانون استحقاق را هم عقلی و هم طبیعی می‌داند و بر این باور است که امکان نقض آن وجود ندارد. [حنفی، 1988، ج4: 305] از آن جا که این قانون عقلی است، ویژگی هایی همچون عمومیت، دوام و همگانی بودن [حنفی، 1988، ج4: 350] دارد و تنها در دو حالت از جریان خود باز می‌ایستد: یکی با توبه و دیگری با موازنه. موازنه به معنای سنجش حسنات و سیئات در میزان واحد است؛ اگر حسنات بر سیئات غلبه یابد و عقاب ساقط شود، «تکفیر» نام دارد، و اگر سیئات بر حسنات پیشی گیرد و ثواب قطع گردد، «احباط» نامیده می‌شود. حنفی قانون موازنه را ذیل قانون «عوض» تبیین می‌کند؛ بدین معنا که تکفیر، عوض عقاب است و احباط، عوض ثواب. [حنفی، 1988، ج4: 338] در بحث توبه نیز، او توبه را نه تنها یک واجب شرعی، بلکه ضرورتی وجودی می‌داند که بیانگر میل ذاتی انسان به تجدد و بازگشت مداوم است. [حنفی، 1988، ج4: 346]

حنفی در اثبات دوام و استمرار قانون استحقاق، تجربه بشری را مؤثرتر از برهان عقلی می‌داند. به زعم او، تجربه انسانی، دوام و جاودانگی استحقاق را تأیید می‌کند، در حالی که انقطاع آن را نمی‌پذیرد. وی همچنین دلایل نقلی را نیز مؤید این دوام می‌داند. [حنفی، 1988، ج4: 324] به نظر می‌رسد، بیان حنفی از قانون استحقاق، منافاتی با دیدگاه اسلامی ندارد، اما مباحثی که در ادامه بحث معاد مطرح می‌کند، سراسر مخالف با نظر اسلام و عقل است. لذا از این مرحله عبور کرده و به آن موضوعات چالشی پرداخته می‌شود.

2.4. مرگ

حنفی مرگ را به معنی انتقال از حالی به حال دیگر و از سرایی به سرای دیگر و تحول و استمرار حیات به شکلی دیگر میدانند. وی معتقد است که مرگ یا بصورت طبیعی است و یا با قتل و یا شهادت. [حنفی، 1988، ج4: 377] البته حنفی در موضع دیگر بیان می‌کند که مرگ، صرفاً حادثه ای طبیعی و توقف وظایف حیات نیست؛ بلکه مرگ شعوری است؛ و چه بسا افرادی که زنده اند اما در حقیقت مرده هستند و چه بسا افرادی که مرده‌اند اما زنده‌اند. [حنفی، 1988، ج4: 450].

3.4. حیات قبر و احوال آن

حنفی، «حیات قبر» را آغاز معاد و مرحله ای می‌داند که میان مرگ و قیامت قرار دارد و به مثابه حیاتی میانی و موقت است؛ حیاتی که در آن، برخی از احوال و نشانه های قیامت پیش از بعثت کبری برای انسان آشکار می‌شود. وی در تبیین چگونگی این حیات برزخی، قائل به یگانگی روح و بدن است و بر این باور است که روح و بدن یا به تعبیر دیگر، حیات و مرگ، دو حالت از وجود انسان اند که او از یکی به دیگری منتقل می‌شود. [حنفی، 1988، ج4: 396].

حنفی جزئیات مربوط به عالم قبر - از قبیل سؤال قبر، فرشتگان و سایر اوصاف مشابه - را برگرفته از روایات و اخبار ضعیف می‌داند؛ چراکه این اخبار از شرایط تواتر برخوردار نیستند، با عقل و حس ناسازگارند، در مجرای عادات جاری نمی‌شوند و در قرآن کریم نیز به صراحت مورد اشاره قرار نگرفته‌اند. از دیدگاه وی، هیچ حدیث صحیحی نیز درباره این امور وجود ندارد؛ از این رو چنین مسائلی یقین آور نبوده و ارتباطی با مصالح واقعی انسان‌ها ندارند. او معتقد است تنها راه فهم این امور، تحلیل تجارب بشری و طرح پرسش و پاسخ های عقلی درباره آن‌هاست. افزون بر این، می‌توان چنین باورهایی را با هدف تأثیرگذاری بر احساسات دینی مردم، به صورت تصاویر هنری بازآفرینی کرد تا بخشی از تاریخ ادبیات دینی به شمار آیند. به نظر او، تبدیل این مضامین به مباحث فلسفی نیز می‌تواند راهی برای فهم عمیق تر آن‌ها باشد. [حنفی، 1988، ج4: 411].

حنفی ادله اثبات «عذاب قبر» را نیز از سنخ ادله نقلی می‌داند و بر این اساس، تفسیر آیاتی همچون

«مَعِيشَةُ ضَنْكًا» و روایاتی که برای اثبات عذاب قبر به کار رفته‌اند را نادرست می‌شمارد. از نظر او، این آیات ناظر به عذاب اخروی‌اند، نه به عذاب در قبر. وی تمامی جزئیات مربوط به حیات برزخی، از جمله عذاب قبر را انکار می‌کند، زیرا بر این باور است که تمامی این تصورات مبتنی بر فرض «احیای میت در قبر» است؛ در حالی که مرده حیات ندارد، و در نتیجه عذاب برای او بی معناست. از دیدگاه حنفی، چون هیچ کس تاکنون عذاب قبر را مشاهده نکرده، آثار آن بر بدن مردگان نمایان نشده و صدایی از ناله یا رنج آنان شنیده نشده است، پس نمی‌توان به وجود چنین عذابی باور داشت. افزون بر این، وی با استناد به تجزیه و نابودی جسم پس از مرگ و تبدیل شدن آن به اجزای دیگر موجودات زنده، بر این باور است که موضوعی برای عذاب باقی نمی‌ماند؛ زیرا جسمی که عذاب متوجه آن شود وجود ندارد. حنفی در نهایت «عذاب قبر» را تفسیری نمادین و فرهنگی می‌داند و آن را بازتابی از تجربه‌ی انسانی قوم‌ها در مواجهه با تاریکی، بوی ناخوش، تنهایی و وحشت تلقی می‌کند. از دیدگاه او، عذاب، بیانگر آگاهی و شعور درونی انسان نسبت به ارتکاب فعل ناپسند و رنج ناشی از پشیمانی ضمیر است، و نعمت، نماد احساس رضایت انسان از انجام وظیفه و ادای رسالت خویش می‌باشد. بدین سان، عذاب و نعمت در واقع تجلی تجربه انسانی در دو سوی نقص و کمال، شکست و پیروزی‌اند. [حنفی، 1988، ج4: 424].

4.4. معاد

حنفی در منظومه فکری خویش، مسئله معاد را یکی از بنیادی‌ترین مباحث الهیات و فلسفه دین می‌داند؛ چرا که از دید او، تبیین نوع معاد، نشانگر نوع نگرش انسان به هستی، بدن، روح و نسبت او با خداوند است. وی معتقد است فهم معاد باید از سطح تصور های سنتی فراتر رود و در پرتو عقل، تجربه و تحلیل وجودی انسان بازخوانی شود. بر همین اساس، حنفی معاد را در دو شق «معاد جسمانی» و «معاد روحانی» مطرح می‌کند و پس از بررسی و نقد ادله هر یک از این دو دیدگاه، در نهایت هر دو را مردود می‌شمارد. در نقد معاد جسمانی، حنفی بیان می‌کند که فرض معاد جسمانی مبتنی بر «دوگانگی میان عالم صغیر و عالم کبیر» است؛ بدین معنا که انسان را به مثابه عالمی کوچک و جهان را عالمی بزرگ تلقی می‌کند. او می‌پرسد: آیا می‌توان معاد را صرفاً جسمانی دانست و در عین حال وجود نفس ناطقه را انکار کرد؟ از نگاه او، انکار نفس ناطقه، دیدگاهی مادی است که به «اعاده شیء» باور ندارد و تنها به «فناي ماده» معتقد است. وی می‌افزاید: فایده پذیرش معاد جسمانی چیست، در حالی که نفس منشأ حیات بدن و شرط ادراک و احساس برای دریافت ثواب و عقاب است؟ چگونه ممکن است اجسام، بدون آنکه حیات دوباره به آن‌ها بازگردد، اعاده شوند؟ به باور او، چنین تصویری با مبانی عقلانی ناسازگار است. [حنفی، 1988، ج4: 431].

در مقابل، حنفی دیدگاه معاد روحانی را نیز نقد می‌کند. او معتقد است این دیدگاه مبتنی بر «تصور دوگانه نسبت به عالم» است؛ تصویری که در آن، شأن بدن فروکاسته و شأن روح برتر دانسته می‌شود. در این نگرش، ماده به عنوان شرّ و روح به عنوان خیر تلقی می‌گردد. به اعتقاد حنفی، چنین دوگانگی‌ای نوعی نگاه کودکانه به هستی است که بر تمایز خیر و شر، ثواب و عقاب مبتنی است. انسان عاقل، به باور او، خیر را به خاطر ذات آن انجام می‌دهد و از شر به سبب ذات ناپسندش پرهیز می‌کند، نه به انگیزه پاداش یا ترس از عذاب. حنفی این نگرش دوگانه را نه تنها غیر عقلانی، بلکه غیر اخلاقی نیز می‌داند؛ زیرا بر لذت از رنج و عذاب دیگران مبتنی است، نه بر محبت. در چنین دیدگاهی، انسانی که به معاد روحانی نمی‌رسد، در نظر دیگری که خود را برتر می‌بیند، مایه رضایت و احساس برتری می‌گردد. از این رو، حنفی نتایج منفی متعددی را بر این نوع نگرش به عالم مترتب می‌سازد و در نهایت، هر دو تفسیر جسمانی و روحانی از معاد را که ناشی از تصور دوگانه نسبت به هستی‌اند، رد می‌کند. [حنفی، 1988، ج4: 465].

در برابر این دو، وی نظریه‌ای بدیل را مطرح می‌سازد که از آن با عنوان «معاد انسانی» یاد می‌کند. در این تفسیر، معاد نه رخدادی بیرونی و مجزا از حیات دنیوی، بلکه امتداد وجود انسان در

تاریخ و فرهنگ است. وی در همین چارچوب، بحث «خلود» را طرح می‌کند و آن را نه واقعه‌ای عینی و آتی، بلکه فرایندی پویا می‌داند. از نظر او، خلود به معنای «جاودانه سازی» [تخلید] است؛ فرایندی که به امکان محض و مشروط به تلاش، عمل و خلاقیت انسان بستگی دارد. هر انسانی که قادر به خلق، تأثیرگذاری و برجای‌گذاری اثر باشد، در واقع خلود خویش را محقق کرده است. بدین‌ترتیب، خلود در اندیشه حنفی نه به «نفس فردی» بلکه به «نفس نوعی» تعلق دارد؛ زیرا جاودانگی انسان در نتیجه‌ی اندیشه‌ها، اعمال و آثاری است که از او به جا می‌ماند و وجود فردی و زمانی او را به وجودی جمعی، تاریخی و تمدنی تبدیل می‌کند. [همان، ص468] در این معنا، خلود نوعی تمایل انسانی محض و اکتسابی است که نه در آینده‌ای نامعلوم، بلکه در اکنون زندگی انسان تحقق می‌یابد. حنفی برای خلود مراتبی قائل است که بر اساس میزان اثرگذاری انسان در حیات و بر دیگران سنجیده می‌شود؛ هرچه تأثیر انسان در عرصه اندیشه، عمل و تمدن بیشتر باشد، مرتبه خلود او نیز بالاتر خواهد بود. [حنفی، 1988، ج4: 539].

5.4. نشانه‌های قیامت [علامات الساعة]

در منابع کلامی اسلامی، مجموعه‌ای از امور به عنوان «نشانه‌های قیامت» مطرح شده است. با این حال، حسن حنفی با رویکردی انتقادی به این مسئله می‌نگرد و بر این باور است که این نشانه‌ها در اصل وحیانی قرآن بیان نشده‌اند، بلکه تنها در روایاتی ذکر شده‌اند که از نظر سندی ضعیف‌اند و از دیدگاه او، اساساً بخشی از عقاید اصیل اسلامی محسوب نمی‌شوند. به اعتقاد حنفی، از آنجا که این علامت‌ها هنوز در عالم خارج تحقق نیافته و هیچ کس آن‌ها را مشاهده نکرده است، نه قابل تجربه‌اند و نه از طریق عقل و حس قابل اثبات. از این رو، نمی‌توان صدق آن‌ها را به شیوه‌ای علمی یا برهانی اثبات کرد. وی این نشانه‌ها را نه پدیده‌هایی مادی و محسوس، بلکه معانی و دلالت‌هایی رمزی می‌داند که به تجارب انسانی و وقایع کنونی اشاره دارند. از دید او، انسان با نیروی تخیل خود، بر پایه همین تجارب کنونی، آینده را تصویر می‌کند و آن را تا حدی متشخص و عینی می‌سازد؛ به گونه‌ای که گویی آن آینده، بالفعل و قطعی است. [حنفی، 1988، ج4: 468].

به همین ترتیب، وی معتقد است که تفصیل امور مربوط به معاد در منابع کلامی، ناشی از خطاهای متعددی است؛ از جمله: خطا در تفسیر نصوص دینی، تبدیل تصاویر هنری و تمثیلی به وقایع مادی، و نیز خطا در انتقال ویژگی‌های این جهان به جهان دیگر، که به سبب موضع‌گیری نادرست انسان در زندگی و نیت‌های انحرافی او پدید آمده است. [حنفی، 1988، ج4: 538] از دیدگاه حنفی، امور معاد در واقع، رویدادهایی مادی و قابل تحقق در مکان و زمان خاص نیستند؛ بلکه می‌توان آن‌ها را در چند سطح معنایی و وجودی تفسیر کرد:

1. تفسیر اخلاقی و رفتاری: امور معاد را می‌توان به منزله انگیزه‌ها و علل مؤثر بر رفتار و افعال انسانی تلقی کرد؛ بدین معنا که این امور بر سلوک انسان تأثیر می‌گذارند و او را به سوی طاعت و خیر سوق می‌دهند. با این حال، تأثیر این انگیزش‌ها در همه افراد یکسان نیست؛ برخی از انسان‌ها از آن متأثر می‌شوند و در برخی دیگر بی تأثیر باقی می‌مانند. (حنفی، 1988، ج4: 532)
2. تفسیر آرمان‌گرایانه و روان‌شناختی: از نگاه حنفی، امور معاد می‌تواند بیانگر دنیای آرزوها و خواسته‌های انسان باشد؛ به ویژه برای کسانی که در جهانی زیست می‌کنند که عدالت و قانون در آن به درستی برقرار نیست. چنین انسان‌هایی، به دلیل ناتوانی از تحقق آرزوهای خود در عالم واقع، به تدریج جهانی مثالی و خیالی می‌سازند که در آن، حق خویش را از ظالم می‌ستانند و عدالت برقرار می‌شود. هرچه فرهنگ انسان ژرف‌تر و آگاهی او از جهان بیشتر گردد، نیاز او به آفرینش این عوالم خیالی کمتر می‌شود و توان تمایز میان عالم آرزوها و عالم واقع را می‌یابد. [حنفی، 1988، ج4: 538].
3. تفسیر هنری و نمادین: به اعتقاد حنفی، کامل‌ترین تفسیر امور معاد آن است که آن‌ها را

تصاویر هنری بدانیم. کسانی که از حقوق طبیعی خود - همچون خوراک، آزادی و کرامت - محروم اند، این تصاویر را در تخیل خویش می سازند تا در جهانی آرمانی، که عدالت و قانون بر آن حاکم است، خود را در نعمت و کرامت ببینند. در واقع، این تصاویر هنری پاسخی روانی و فرهنگی به تجربه رنج و محرومیت در جهان واقعی‌اند. [حنفی، 1988، ج4: 533]

4. تفسیر تاریخی و آینده‌پژوهانه: حنفی همچنین امور معاد را نوعی «پژوهش در آینده» یا کشف نتایج آینده بر پایه محاسبات زمان حال می‌داند. از این منظر، بسیاری از نصوص دینی برای ترسیم معاد از «تصاویر هنری» استفاده کرده‌اند؛ تصاویری که نباید به‌مثابه وقایع مادی فهمیده شوند، بلکه باید آن‌ها را بازتابی از تجربه درونی و شعور انسانی دانست که ساختار وجودی انسان را آشکار می‌سازد. [حنفی، 1988، ج4: 537]

در مجموع، حنفی در تفسیر معاد، قائل به تأویل است و تمامی مسائل و جزئیات مربوط به آن را در پرتو عقل و تجربه انسانی بازخوانی می‌کند. او نعمت و عذاب را به این جهان مربوط می‌داند و بهشت و جهنم را نه مکان‌هایی در عالم دیگر، بلکه نتایج طبیعی افعال نیک و افعال زشت انسان در همین زندگی می‌شمارد. از این منظر، ثواب و عقاب نه پاداش‌ها و مجازات‌های اخروی، بلکه صورت‌های عینی و روانی از آثار کردار انسان در حیات دنیوی‌اند.

5. تحلیل و نقد دیدگاه حسن حنفی درباره معاد

در این قسمت، دیدگاه حسن حنفی درباره معاد در دو جنبه تحلیلی و انتقادی مورد بررسی قرار می‌گیرد تا ابعاد فکری، الهیاتی و اجتماعی آن روشن شود.

1.5. تحلیل دیدگاه حنفی در مورد معاد

حسن حنفی در منظومه فکری خود، معاد را نه به عنوان بازگشتی جسمانی و فرامادی، بلکه به منزله آینده انسانی تفسیر می‌کند؛ آینده‌ای که در امتداد تاریخ بشری و در دل تجربه جمعی انسان تحقق می‌یابد. او می‌کوشد مسئله معاد را از حیطه باورهای سمعی و فراطبیعی بیرون آورده و آن را به سطحی عقلانی، تجربی و تاریخی بازگرداند. از نظر او، ایمان به معاد زمانی معنا دارد که در حیات اجتماعی انسان اثرگذار باشد و او را به مسئولیت، عدالت و بازسازی تاریخی فراخواند، نه اینکه او را در انتظار جهانی دیگر از واقعیت کنونی جدا کند. در نظر او، قیامت نه در پایان تاریخ بلکه در درون تاریخ و در تحقق عدالت اجتماعی معنا می‌یابد. بدین سان، معاد در اندیشه حنفی، بازگشت وجدان امت و ظهور نتایج اعمال انسان در جامعه است، نه احیای جسمانی پس از مرگ. او معاد را به صورت نمادین، اخلاقی و تاریخی بازتفسیر می‌کند. بهشت و جهنم برای او مکان‌هایی در جهانی دیگر نیستند، بلکه نمودهای درونی و اجتماعی اعمال انسان در همین زندگی‌اند: نیکی و طاعت در قالب آرامش و کرامت، و گناه در صورت رنج، پشیمانی و محرومیت. از این‌رو، معاد در نگاه او، تحقق نتایج طبیعی و اجتماعی کردار انسان در بستر تاریخ است؛ نوعی خلود انسانی که نه در فراسوی زمان، بلکه در استمرار اثر و اندیشه آدمی در جامعه و تمدن تحقق می‌یابد.

2.5. نقد دیدگاه حنفی در مورد معاد

با بررسی دیدگاه حسن حنفی درباره معاد، نکات و زاویه‌هایی وجود دارد که نیازمند نقد و تحلیل هستند که در ادامه بیان می‌شود:

1.2.5. مغایرت با مبانی قرآنی و روایی

قرآن کریم معاد را رویدادی واقعی، فرازمانی و متافیزیکی معرفی می‌کند که شامل احیای توأمان جسم و روح انسان است. آیات متعددی بر بازآفرینی بدن پس از مرگ دلالت دارند، از جمله: «کما بدأنا أول خلق نُعیده» [انبیا: 104] و «قل یحییها الذی أنشأها أول مرة» [یس: ۷۹]. این آیات نشان می‌دهند که معاد فرآیندی واقعی و تحقق یافته است که شامل حیات دوباره جسمانی انسان در عالم آخرت می‌شود.

بسیاری تفاسیر اهل سنت نیز بر این باورند که معاد جسمانی و روحانی حقیقی است. برای مثال، در تفسیر الطبری آمده است که «معاد به احیای واقعی انسان پس از مرگ بازمی‌گردد و شامل بدن و روح اوست، زیرا هر انسانی در جهان آخرت باید پاسخگوی اعمال خویش باشد». همچنین، در تفسیر القرطبی آمده است که احیای جسمی و روحی انسان برای عدالت الهی ضروری است و بی‌توجهی به این حقیقت، پایه‌های عقاید اسلامی در حوزه جزا و ثواب و عقاب را متزلزل می‌کند. تفسیر حنفی از معاد به عنوان تحقق عدالت تاریخی، هرچند از نظر اخلاقی قابل توجه است، اما با معنای حقیقی و نصوص دینی سازگار نیست و بُعد اخروی و متافیزیکی معاد را به کلی حذف می‌کند.

2.2.5. تضعیف بُعد غیبی و انگیزه های اخلاقی در دین

حنفی با نفی عذاب قبر و عدم اعتبار نشانه های قیامت، بُعد غیبی دین را تضعیف می‌کند. از دیدگاه سنتی و مفسران کلاسیک، از جمله علامه طباطبایی، امید به آخرت و باور به جزا و عقاب اخروی نقش مهمی در تقویت انگیزه های اخلاقی و سلوک انسان دارد. [طباطبایی، 1374، ج 1: 535] این باورها، رفتار فرد را به سمت تقوا، پرهیزکاری و اجتناب از گناه هدایت می‌کند. وقتی عذاب قبر و معاد اخروی به عنوان واقعیت نفی می‌شود، انسان دیگر انگیزه ای بر پایه وعد و وعید الهی برای رعایت اخلاق و عدالت ندارد و تنها می‌تواند به ارزش های اجتماعی یا فردی متکی باشد. بنابراین، دیدگاه حنفی اگرچه بر عمل اجتماعی و اصلاح جامعه تمرکز دارد، اما بخش غیبی دین و نقش آن در تقویت اخلاق فردی و جمعی را به شدت کمرنگ می‌کند و این امر می‌تواند اثر بازدارنده و انگیزشی دین در زندگی انسان ها را کاهش دهد.

3.2.5. نارسایی فلسفی در تبیین بقاء نفس

دیدگاه حنفی در مورد معاد، که آن را به تجربه ای اجتماعی و تاریخی تقلیل می‌دهد، با مبانی فلسفی و کلامی اسلام در تضاد است. در حالی که حنفی معاد را صرفاً در عرصه تاریخ و عدالت اجتماعی می‌بیند، فلاسفه اسلامی مانند ابن سينا و ملاصدرا بر تجرد و بقاء نفس انسانی تأکید دارند؛ آنها نفس انسانی را جوهری مجرد میدانند که پس از مفارقت از بدن باقی میماند و براهین متعددی بر این ادعا اقامه میکنند. ابن سينا در مورد تجرد نفس چنین میگوید: «شرف آدمی به دو چیز است: به نفس و عقل، و این هر دو نه از عالم اجسامند، بلکه از عالم علوی اند و متصرف بدنند نه ساکن بدن، که قوتهای مجرد بسیط را حیز و مکان نتواند بودن، لکن اثر ایشان بدن را به نظام می‌دارد». [ابن سينا، 1362] ملاصدرا نفس را نه تنها منزله از ماده و احکام آن میدانند، بلکه از تقید به ماهیت نیز که نشانگر محدودیت و حاکی از نقص و ضعف وجودی است، مجرد میدانند که همواره در سیر به سوی کمال است. [شیرازی، 1981، ج 8: 343].

بنابراین، تفسیر حنفی از معاد، که آن را به تجربه ای اجتماعی و تاریخی تقلیل می‌دهد، با مبانی فلسفی و کلامی اسلام در تضاد است.

4.2.5. خلط میان «ثمره ایمان» و «حقیقت ایمان»

در الهیات اسلامی، ایمان دارای دو جنبه بنیادین است:

1- حقیقت ایمان (وجودی و هستی‌شناختی): باور به خدا، پیامبران، معاد، و نظام عدل الهی به عنوان واقعیتی که مستقل از رفتار انسان وجود دارد. این ایمان، معرفت و باور عمیق به نظام هستی و اصول اخلاقی الهی است.

2- ثمره ایمان (پیامد عملی): آثار اخلاقی و رفتاری ایمان، شامل تقوا، رعایت حقوق دیگران، عدالت محوری و نیکوکاری. این جنبه نشان دهنده عملی شدن ایمان در زندگی روزمره انسان است.

حنفی در تحلیل خود، به نظر می‌رسد که این دو بعد را خلط کرده و ایمان به معاد را عمدتاً از منظر ثمره دنیوی بررسی کرده است؛ یعنی معاد را ابزاری برای تحقق عدالت و پاداش در جامعه انسانی می‌داند، نه به عنوان باوری هستی‌شناختی که نظام عدل الهی را تضمین می‌کند. وی معاد را به آثار دنیوی ایمان فرو می‌کاهد، حال آنکه در الهیات اسلامی، ایمان به معاد نه فقط محرک اخلاقی، بلکه

باوری هستی‌شناختی است که نظام عدل الهی بر آن استوار است. در اندیشه او، پاداش و کیفر تنها در جامعه تحقق می‌یابد، درحالی‌که عدالت مطلق الهی جز در عرصه‌ای فراتر از تاریخ قابل تحقق نیست.

5.2.5. نقض‌کننده عدالت الهی

یکی از مهم‌ترین نقد‌هایی که بر دیدگاه حنفی که بر تحقق آثار دنیوی اعمال تاکید می‌کند، وارد می‌شود، مسئله عدالت الهی است. در منظومه الهیاتی اسلام، عدالت الهی از اصول اساسی اعتقادی به شمار می‌آید و لازمه آن تحقق کامل پاداش و کیفر اعمال انسان هاست. با این حال، تجربه عینی زندگی نشان می‌دهد که عدالت در این جهان به صورت کامل تحقق نمی‌یابد؛ چه‌بسا انسان‌های نیکوکار در فقر و مظلومیت از دنیا می‌روند و ستمگران در رفاه و قدرت باقی می‌مانند. از این رو، عقل و ایمان به عدالت الهی اقتضا می‌کند که جهانی دیگر وجود داشته باشد تا در آن، حقوق ضایع‌شده بازگردانده شود و داد الهی به تمامی جاری گردد. [مصباح، آموزش عقاید، ج 2: 270] چنانکه خداوند در آیات متعددی بر این امر تاکید می‌کند. به عنوان مثال، در سوره جاثیه آیات 21-22 می‌فرماید: «أَمْ حَسِبَ الَّذِينَ اجْتَرَحُوا السَّيِّئَاتِ أَنْ نَجْعَلَهُمُ الْغُلَّامَ أَمْنًا وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سِوَاءَ مَحْيَاهُمْ وَ مَمَاتِهِمْ سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ. وَ خَلَقَ اللَّهُ السَّمَوَاتِ وَ الْأَرْضَ بِالْحَرِيَالِ وَ لِيُجْزِيَ كُلَّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ وَ هُمْ لَا يُظْلَمُونَ» مگر کسانی که مرتکب کارهای بد شدند چنین پنداشتند که ما آنان را مانند کسانی که ایمان آورده و کارهای شایسته انجام داده‌اند قرار خواهیم داد و به گونه‌ای که زندگی و مرگ هر دو دسته یکسان باشد (و همان گونه‌ای که در نعمتها و بلاها و شادیها و غمهای این جهان، شریکند بعد از مرگ هم فرقی نداشته باشند؟) اینان بد قضاوتی می‌کنند! و خدای متعال آسمانها و زمین را به حق (و دارای هدف حکیمانه) آفریده و تا اینکه هر کس به آنچه به دست آورده جزا داده می‌شود و به ایشان ستم نشود.

مطابق این مبنا، اگر معاد را صرفاً به سیر تاریخی و تحقق تدریجی ارزش‌ها در بستر دنیا محدود کنیم، لازمه‌اش آن است که بخش عظیمی از عدالت الهی بی‌پاسخ بماند؛ زیرا در نظام دنیوی، امکان جبران همه ظلم‌ها و پاداش همه نیکی‌ها وجود ندارد. بنابراین، دیدگاهی که معاد را تنها در تاریخ بشر و تحولات اجتماعی جست‌وجو می‌کند، با برهان عدالت در تعارض قرار می‌گیرد. بنابراین، از منظر عدالت الهی نمی‌توان معاد را صرفاً در قالب تاریخی یا اجتماعی تفسیر کرد؛ زیرا عدالت خداوند مستلزم وجود نشئه‌ای فراتر از دنیا برای تحقق نهایی حق و جزا است.

5.2.6. هرمنوتیک یک‌سویه

یکی دیگر از نقدهای جدی بر تفسیر حسن حنفی از معاد، مسئله هرمنوتیک یک‌سویه است. حنفی در رویکرد تأویلی خود به متون دینی، در پی آن است که مفاهیم دینی را از ساحت ماوراءالطبیعی به ساحت اجتماعی و تاریخی فروکاهد. او آیات مربوط به معاد، بهشت و دوزخ را نه به عنوان توصیف واقعیتی اخروی، بلکه به منزله رمز و تمثیل تحقق عدالت و آزادی در تاریخ بشر تفسیر می‌کند. این رویکرد، هرچند با دغدغه احیای دین در عرصه اجتماعی همراه است، اما از منظر تفسیری با نوعی یک‌سویه‌نگری هرمنوتیکی مواجه است؛ زیرا تنها بُعد زمینی متن را برجسته کرده و بُعد غیبی آن را نادیده می‌گیرد.

نمونه روشن این یک‌سویه‌نگری، در برخورد حنفی با آیاتی چون: «وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزُقُونَ» [آل عمران: ۱۶۹] در حالی که بسیاری مفسران بزرگ اسلام [ر.ک: المیزان، ج 1، ص 199، جامع البیان فی تفسیر القرآن؛ ج 2، ص 24] این آیه را دال بر حیات برزخی انسان پس از مرگ دانسته‌اند.

بر پایه این تفاسیر، آیه مذکور از نوع گزاره‌های اخباری و وجودی است که از واقعیتی عینی در عالم برزخ سخن می‌گوید، نه از حالت نمادین یا جمعی. در نتیجه، تفسیر اجتماعی حنفی که حیات را

صرفاً استمرار تأثیرات تاریخی مؤمنان در جامعه می‌داند، به نوعی تأویل افراطی دچار می‌شود و از معیارهای متعارف هرمنوتیک قرآنی فاصله می‌گیرد.

به علاوه، فهم آیات باید با قرائن درون متنی و برون متنی [سیاق آیات، سنت نبوی و اجماع مفسران] صورت گیرد. غفلت از این لایه‌ها موجب می‌شود که معنای متن در افق پیش فرض‌های اجتماعی مفسر محصور گردد؛ وضعیتی که گادامر از آن به افق بسته تأویل تعبیر می‌کند. [ammi, 1991: 10]. در این معنا، تفسیر حنفی نمونه‌ای از هرمنوتیک ایدئولوژیک است که پیام وحی را با دغدغه‌های سیاسی درهم می‌آمیزد و از جنبه هستی‌شناختی و اخروی آن چشم می‌پوشد. بنابراین، نادیده گرفتن آیات صریح در باب حیات برزخی و معاد اخروی، سبب می‌شود تفسیر حنفی از معاد، از چارچوب معرفت قرآنی خارج شود و نتواند مبنایی جامع برای تبیین سرنوشت انسان ارائه دهد.

3.5. جمع‌بندی ارزیابی

دیدگاه حنفی تلاشی ارزشمند برای احیای نقش اجتماعی ایمان است، اما در تحلیل نهایی، با حذف ساحت غیبی معاد، به تجربه گرایی و تاریخ گرایی افراطی می‌انجامد. از منظر کلام اسلامی، معاد دارای دو بعد است:

1. بُعد فراتاریخی و اخروی (احیای انسان در نشئه دیگر)؛
2. بُعد اخلاقی و اجتماعی (اثر ایمان در رفتار دنیوی).

حنفی با نفی اولی، دومی را نیز تضعیف می‌کند، زیرا ایمان بدون اعتقاد به جهان دیگر، انگیزه کامل برای اخلاق نخواهد داشت.

6. نتیجه‌گیری

بررسی دیدگاه حسن حنفی درباره معاد نشان داد که وی با تکیه بر روش هرمنوتیکی و گرایش به الهیات رهایی بخش، تلاش دارد مفهوم معاد را از حوزه ماوراءالطبیعه به عرصه تاریخ و جامعه منتقل کند. در تفسیر او، معاد نه رویدادی اخروی بلکه تحقق ارزش‌های الهی در بستر تاریخ بشر است. این رویکرد، در راستای پروژه کلان حنفی یعنی «تجدید علم کلام» و «جهت دهی ایمان به سمت عمل اجتماعی» قابل فهم است، اما از منظر الهیات اسلامی، با چالش‌های بنیادینی مواجه می‌شود. نخست آن‌که، عدالت الهی اقتضا می‌کند که فراتر از نظام ناقص و ناعادلانه دنیا، جهانی دیگر برای تحقق کامل پاداش و کیفر وجود داشته باشد؛ تبیینی صرفاً دنیوی از معاد، این اصل اساسی را نادیده می‌گیرد. دوم، هرمنوتیک یک‌سویه حنفی در مواجهه با آیات معاد، به‌ویژه آیات مربوط به حیات برزخی، موجب نوعی تأویل ایدئولوژیک می‌شود که با روش تفسیری متعارف اسلامی و قرائت‌های مفسران بزرگ سازگار نیست. در مجموع، گرچه تلاش حنفی برای اجتماعی سازی ایمان و پیوند دین با واقعیت زندگی قابل توجه است، اما فروکاستن مفاهیم اعتقادی به سطوح صرفاً تاریخی، به تضعیف بنیادهای متافیزیکی دین می‌انجامد. از این رو، بازخوانی انتقادی اندیشه او می‌تواند به تبیین دقیق‌تر نسبت میان ایمان، عمل و آخرت در کلام جدید اسلامی کمک کند.

7. پیشنهادها برای پژوهش‌های آتی

با توجه به نتایج به دست آمده از این پژوهش، زمینه‌های متعددی برای گسترش و تعمیق مباحث مربوط به معاد در اندیشه حسن حنفی و الهیات اسلامی وجود دارد که برخی از آن‌ها به شرح زیر پیشنهاد می‌شود:

- 1.7. مطالعه تطبیقی میان حسن حنفی و متفکران نواندیش شیعی (مانند شهید مطهری و علامه طباطبایی) در باب نسبت ایمان و عمل و تفسیر معاد، تا ابعاد اختلاف روشی و معرفتی روشن شود.
- 2.7. تحلیل پدیدارشناختی معاد از منظر فلسفه اسلامی و فلسفه ذهن معاصر، با تمرکز بر مسئله «هویت شخصی پس از مرگ» و ارتباط آن با نظریه‌های جدید آگاهی.

- 3.7. بررسی انتقادی روش هرمنوتیکی حنفی با تکیه بر نظریات هرمنوتیک فلسفی (گادامر، ریکور) برای تبیین حدود تأویل در متون مقدس اسلامی.
- 4.7. مطالعه تأثیر اندیشه‌های الهیات رهایی بخش مسیحی بر تفسیر حنفی از معاد، به‌ویژه در نسبت میان رستگاری، عدالت اجتماعی و تاریخ.
- 5.7. پیشنهاد مدل تلفیقی که در آن هم ابعاد اجتماعی و تمدنی معاد حفظ شود و هم پیوند آن با ساحت غیبی و اخروی، تا از دوگانه تقلیل‌گرایی مادی و تجریدگرایی فلسفی پرهیز شود.

8. منابع و مأخذ [REFERENCES]

1. قران کریم، ترجمه فولادوند، محمدمهدی، تهران: دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی، چاپ سوم، 1418 ه.ق.
2. ابن سینا، معراجنامه، تصحیح و تحقیق نجیب مایل هروی، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، 1362.
3. تفتازانی، شرح المقاصد، ج ۵، قم: شریف‌رضی، ۱۴۰۹ ق.
4. توسلی، حسن، «تأملی بر روایت فوئرباخ‌ی حسن حنفی از میراث اسلامی»، مشهد، پژوهش‌کنده امام رضا علیه السلام جامعه المصطفی، بی‌تا.
5. الجمل، یسّام، محاولات تجدید الفكر الإسلامی، ج 2، رباط، مومنون بلاحدود للنشر والتوزيع، چاپ اول، 2016 م.
6. حنفی، حسن، من العقیده الی الثوره، ج 4، بیروت، دارالتنویر للطباعة و النشر، چاپ اول، 1988.
7. خاتمی، احمد، فرهنگ علم کلام، ج 1، تهران: انتشارات صبا، چاپ اول، 1370.
8. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، بیروت، دارالعلم الدار الشامیه، چاپ اول، 1412.
9. ربانی گلپایگانی، علی، عقاید استدلالی، ج 2، قم: مرکز نشر هاجر (وابسته به مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه خاوران)، 1387.
10. سبحانی، جعفر، الالهیات، ج ۴، قم: مؤسسه الإمام الصادق علیه السلام، ۱۴۱۳ ق.
11. سبحانی، جعفر، معادشناسی، قم: دارالفکر، ۱۳۸۷.
12. سیده لیلا تقوی سنگدهی، بهرام امانی چاکلی، «بررسی تطبیقی اندیشه‌های سیاسی سید قطب و حسن حنفی»، مطالعات تاریخ اسلام، سال پنجم، شماره 16، بهار 1392، ص 19.
13. صدرالدین شیرازی، محمدبن ابراهیم، الحکمة المتعالیه فی الاسفار العقلیه الاربعه، بیروت: دار احیاء التراث، ج: 8، 1981 م.
14. طباطبایی، سید محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، ج 1، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، 1374.
15. فیاض لاهیجی، گوهر مراد، تهران: نشر سایه، چاپ اول، 1383.
16. مجلسی، حق‌الیقین، تهران: انتشارات اسلامی، ج ۲، بی‌تا.
17. مصباح یزدی، آموزش عقاید، تهران: مؤسسه انتشارات امیر کبیر، ۱۳۸۴ ش.
18. مطهری، مجموعه آثار، ج ۲، تهران: صدرا، 1390.
19. Lammi, Walter. (199s1). Hans-Georg Gadamer's "correction" of Heidegger, Journal of the History of Ideas". Vol.52 , No. 3. University of Pennsylvania Press. PP.487-507.